

MIGRATION AND DEVELOPMENT IN SOUTHERN MOROCCO

The Disparate Socio-Economic Impacts of Out-Migration on the Todgha Oasis Valley

een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Sociale Wetenschappen

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Katholieke Universiteit Nijmegen,
op gezag van de Rector Magnificus
prof. dr. C.W.P.M. Blom,
volgens besluit van het College van Decanen
in het openbaar te verdedigen

op maandag 13 oktober 2003
des namiddags om 3.30 uur precies
door

Hein Gysbert de Haas

geboren op 3 september 1969
te Sneek

PROMOTORES

Prof. dr. L.J. de Haan
Prof. dr. A.J. Dietz (UVA)

LEDEN MANUSCRIPTCOMMISSIE

Prof. dr. A. Bencherifa
Université Moulay Ismail, Meknes, Morocco
Prof. dr. H.G.G.M. Driessen
Prof. dr. M.J.A. Penninx (UVA)

This Ph.D project was part of the Research School CERES (Research School for Resource Studies for Development), and a joint project of CIDIN (Centre for International Development Studies in Nijmegen) and AGIDS (Amsterdam Research Institute for Global Issues and Development Studies). The field research on which this thesis is based was part of the IMAROM research project (Interaction between Migration, Land and Water Management and Resource Exploitation in the Oases of the Maghreb), which was funded by the INCO-DC programme of the European Commission (DG XII, contract number IC18-CT97-0134) and coordinated by AGIDS.

MIGRATION AND DEVELOPMENT IN SOUTHERN MOROCCO: The Disparate Socio-Economic Impacts of Out-Migration on the Todgha Oasis Valley

Thesis Nijmegen – With ref. – With tables – With maps – With figures – With summary in Dutch

© Hein de Haas, Amsterdam, 2003

ISBN: 90-6734-386-2

SUBJECT HEADINGS:

Morocco – migration, international – migration, internal – migrant remittances – oases – socio-economic development – agriculture – Aït Atta (Berber tribe)

MAPS BY:

UVA Kaartenmakers, Amsterdam.

PRINTED BY:

[OPTIMA] Grafische Communicatie, Rotterdam (www.ogc.nl)

E-MAIL AUTHOR

h.dehaas@maw.kun.nl

All rights reserved. Save exceptions stated by the law, no part of this publication may be reproduced, stored in retrieval of any nature or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, included a complete or partial transcription, without the prior written permission of the proprietor.

Hein de Haas (2003) *Migration and Development in Southern Morocco. The Disparate Socio-Economic Impacts of Out-Migration on the Todgha Oasis Valley.* PhD Thesis University of Nijmegen.

Abstract Over the second half of the 20th century, Morocco has evolved into one of the world's leading emigration countries. However, the systematic study of migration and development in Morocco and the Mediterranean has been largely neglected after a temporary surge of largely pessimistic studies in the 1970s. Empirical work from this region has, therefore, been largely absent from the lively theoretical debate on migration and development.

This study aims to fill this gap on the basis of comprehensive fieldwork in the south-Moroccan Todgha oasis valley. Embedded in an elaborate theoretical framework and based on qualitative research and a survey among more than 500 households, it explores in detail migration-development linkages. This study demonstrates how migration has changed the face of traditional oasis society, and how international migration has significantly contributed to the social and economic development of the Todgha valley.

This challenges the dominant pessimistic perspectives on migration and development. However, several structural obstacles at the regional, national, and international level prevent the (high) development potential of migration from being fully realized. In various ways, however, the study shows that prevalent views of migration and development need fundamentally rethinking.

Samenvatting

Het wetenschappelijke en maatschappelijke debat over arbeidsmigratie vanuit de zuidrand van de Méditerranée heeft zich na een tijdelijke hausse aan migratie-impact studies in de jaren zeventig vooral gericht op het zogeheten ‘integratievraagstuk’ van migranten en hun nakomelingen in de ‘ontvangende’ landen. Aan de gevolgen van migratie voor ontwikkeling aan de ‘zendende’ kant is sindsdien verrassend weinig aandacht besteed. Derhalve is er weinig recente, empirisch gefundeerde en theoretisch ingebedde kennis over dit thema in een van de belangrijkste emigratieregio’s ter wereld. Ook zijn Noord-Afrikaanse en Europese onderzoekers hierdoor de aansluiting kwijtgeraakt met het theoretische debat over migratie en ontwikkeling, dat zich in met name Amerikaanse wetenschappelijke kringen heeft voortgezet.

Deze dissertatie poogt die leemte gedeeltelijk op te vullen door middel van een empirisch onderzoek in een typische emigratieregio in zuid-Marokko: de oase van de Todgha-vallei. Centraal staat hierbij de vraag welke gevolgen decennia van intensieve binnenlandse en internationale migratie hebben gehad voor de sociale en economische ontwikkeling van dit gebied. De dissertatie laat zien hoe de massale geldovermakingen en de sociaal-culturele effecten van migratie deze oasesamenleving volledig op haar kop hebben gezet.

In hoofdstuk 2 wordt deze empirische studie binnen het kader geplaatst van het algemene, theoretische debat over migratie en ontwikkeling. Hierin staan functionalistische en neo-klassieke ‘migratie-optimisten’ tegenover meer structuralistisch georiënteerde ‘migratie-pessimisten’. De laatste groep, die het wegtrekken van ‘jonge, talentvolle en ondernemende’ migranten als oorzaak ziet van lethargie en economische neergang in herkomstgebieden, heeft het debat sinds de jaren zeventig gedomineerd.

Recenter, genuanceerder en minder deterministisch is de *new economics of labor migration* (NELM)-benadering, die na 1980 voornamelijk binnen de Amerikaanse onderzoekscontext is ontwikkeld. Deze benadering bekritiseert eerder onderzoek op methodologische en theoretische gronden en kent een cruciale ontwikkelingsrol toe aan overmakingen van migranten. NELM stelt verder dat Noord-Zuid arbeidsmigratie niet op individueel, maar op huishoudniveau verklaard en geanalyseerd moet worden.

Bij nader inzien blijkt NELM veel parallellen te vertonen met de in niet-economische kring opgekomen ‘livelihood approach’ en de ‘nieuwe regionale geografie’. Op hun beurt zijn deze drie benaderingen onder de noemer van Giddens’ (1984) structuratietheorie te scharen. Zij hebben gemeen dat zij structuur- en actorperspectieven met elkaar proberen te verzoenen. Zij hebben derhalve zowel oog voor de capaciteit en handelingsvrijheid (*agency*) van actoren (bijvoorbeeld de migrant en zijn gezinsleden) als de structuren die dit handelen beperken. Beide beïnvloeden elkaar en er bestaat daarom een voortdurende ‘recursieve’ wisselwerking tussen *agency* en structuur. Binnen een structuratieperspectief lijkt het daarom ook beter te spreken van een wisselwerking tussen de migratie van individuen en ontwikkelingsprocessen (die veranderingen in de structuur impliceren) dan van een impact alleen.

Migratie is zowel een gevolg van structurele veranderingen, als een factor die invloed heeft op structurele factoren. Op theoretische gronden blijkt het daarom niet

goed mogelijk de ontwikkelingsimpact van migratie te doorgronden zonder fundamenteel begrip van de structurele oorzaken van migratie. In dit verband blijken dynamische migratiemodellen (Zelinsky 1971; Martin en Taylor 1996), in de dissertatie aangeduid als ‘transitionele migratietheorie’, die het proces van ontwikkeling koppelen aan het achtereenvolgens optreden en de opkomst en neergang van specifieke typen migratie, veel meer verklarende kracht te hebben dan de gangbare maar nogal statische ‘push-pull’ modellen.

Tenslotte wordt het cruciale, maar bepaald niet eenduidige begrip ‘ontwikkeling’ geïmpliciteerd en gedefinieerd, waarbij de *capabilities*-benadering van Sen (1999) als uitgangspunt heeft gediend. Deze benadering stelt dat niet inkomensgroei op zich, maar de mate waarin mensen de capaciteit hebben en over de vrijheid beschikken om hun bestaan naar eigen wens vorm te geven, de maatstaf voor ‘ontwikkeling’ zou moeten zijn.

Uit deze synthese volgt als algemene hypothese dat arbeidsmigratie vanuit arme naar rijke landen als een multi-lokale ‘bestaansstrategie’ van huishoudens moet worden opgevat. Deze strategie heeft als doel om (1) risico’s te spreiden door diversificatie van inkomstenbronnen, (2) inkomen te verhogen en derhalve (3) structurele sociale, institutionele en economische ontwikkelingsobstakels, zoals slecht functionerende kapitaalmarkten en ontoegankelijke publieke voorzieningen, in het herkomstgebied te overwinnen.

Het laten migreren van een of meerdere leden van het huishouden stelt de migrant en de achterblijvers daarom in staat hun levensomstandigheden te verbeteren. Dit vergroot hun handelingsvrijheid en stelt hen potentieel in staat te investeren in het herkomstgebied. Binnen het geschetste theoretische kader ligt de uiteindelijke ontwikkelingsimpact echter niet vast zoals in eerdere, meer deterministische visies op migratie en ontwikkeling. Deze impact hangt af van de specifieke ontwikkelingscontext in zowel het herkomst- als vestigingsgebied.

Hoofdstuk 3 beschrijft de onderzoeksvragen en de gehanteerde onderzoeksmethodologie. Deze empirische studie is gebaseerd op interviews, observatie en een survey onder ruim 500 oasehuishoudens in 6 verschillende dorpen van de Todgha-vallei. Het onderzoek, waarvoor de auteur tussen 1998 en 2000 twee jaar in de Todgha verbleef, vond plaats in het kader van het internationale IMAROM-project. In de analyse van het empirische materiaal stond de vergelijking tussen de volgende categorieën huishoudens centraal: (1) niet-migrantenhuishoudens, (2) binnenlandse migrantenhuishoudens, alsmede (3) ‘indirecte’, (4) huidige en (5) teruggekeerde internationale migrantenhuishoudens.

Hoofdstuk 4 schetst een algemeen beeld van Marokko als emigratieland bij uitstek. Marokko ligt op wat Skeldon (1997) heeft aangeduid als de mondiale ‘arbeidsfrontier’: die categorie landen die een zekere mate van sociale, economische, infrastructurele en demografische ontwikkeling kennen die mensen massaal in staat stelt om te migreren. Marokko heeft zich gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw een centrale plaats verworven in het ‘Euro-Mediterrane’ migratiesysteem. Op een bevolking van dertig miljoen leven twee miljoen aan gene zijde van de Méditerranée. Met meer dan 3,5 miljard dollar aan jaarlijkse geldovermakingen door migranten behoort Marokko in absolute zin na India, Mexico en de Filipijnen tot de vierde ontvanger van dit soort gelden ter wereld. Dit is vier keer meer dan de ontwikkelingshulp aan Marokko, en overtreft ook de inkomsten uit de export van landbouwproducten, fosfaten en toerisme.

Deze instroom van harde valuta is niet alleen cruciaal voor de Marokkaanse betalingsbalans maar vooral ook voor talloze families die hierdoor een redelijk

bestaan kunnen leiden. Voorts wordt betoogd dat de migratie-faciliterende rol van migratienetwerken, in combinatie met demografische en economische ontwikkelingen in Marokko en Europa, het uitermate waarschijnlijk maken dat de sterke emigratie uit Marokko de decennia zal blijven aanhouden.

Hoofdstuk 5 geeft een beschrijving van de Todgha-vallei. Vóór de kolonisatie waren de bewoners van deze rivieroase aan de zuidelijke voet van het Atlasgebergte goeddeels afhankelijk van zelfvoorzienende irrigatielandbouw. Dit werd mogelijk gemaakt door de permanente stroom water in de Todgha. De vallei wordt uitsluitend door Berber (*Tamazight*)-taligen bevolkt. Binnen het volk van de Aït Todoght ('kinderen van de Todgha'), de sedentaire bewoners van het waterrijke hart van de oase, bestond een sterke etnische diversiteit en hiërarchie. Hierbij waren de 'kasten' van veelal zwarte deelpachters en keuterboeren (*haratin*), slaven (*ismakhen*) en joden traditioneel ondergeschikt aan de meest blanke bevolkingsgroepen die van oudsher het leeuwendeel van het land en de waterbronnen in handen hadden. Aan de top van de hiërarchie stonden de afstammelingen van lokale heiligen (*igurramen*) en de profeet Mohammed (*shurfa*).

De Aït Todoght hebben nog steeds het alleenrecht op het gebruik van de bronnen van de Todgha. Er bestond en bestaat nog steeds een sterke antagonie tussen de sedentaire Aït Todoght en de semi-nomadische Aït 'Atta-stam, die zich in de loop van de eeuwen in de waterarme benedenloop van de vallei hebben gevestigd.

Sinds de Todgha-vallei in 1931 onder Franse controle kwam heeft deze oasevallei een stormachtige ontwikkeling doorgemaakt. De kolonisatie betekende enerzijds incorporatie van deze statenloze samenleving van vrije *Imazighen* (Berbers) in 'Arabisch' staatsverband, het verlies van tribale autonomie en de teloorgang van aloude regionale en trans-Saharaanse handelsnetwerken. Anderzijds schiep de incorporatie van deze oasevallei in modern staatsverband en de kapitalistische economie en de hiermee gepaard gaande revolutionaire ontwikkeling van infrastructuur en transportmiddelen, totaal nieuwe bestaansmogelijkheden door middel van loonarbeid buiten de zelfvoorzienende oaselandbouw.

Hoofdstuk 6 schetst hoe dit proces van incorporatie en 'mondialisering' zich in het bijzonder gemanifesteerd heeft door middel van een sterk toegenomen migratie naar zowel binnenlandse als buitenlandse bestemmingen. Hierbij blijkt juist het proces van ontwikkeling migratie te hebben aangewakkerd. De relatief ontsloten en relatief welvarende gedeelten van de vallei blijken veel eerder en veel massaler aan binnenlandse en internationale loonarbeid-migratie te hebben deelgenomen dan de geïsoleerdere en armere (met name Ait 'Atta-) dorpen. Dit sluit aan op de zogeheten 'transitionele' migratietheorie, die er van uit gaat dat ontwikkeling zeker in haar initiële stadia een sterk stimulerend effect heeft op migratie. Niet armoede en marginalisering maar juist het ontwikkelingsproces dat tot uitdrukking komt in de demografische transitie, technische ontwikkeling, onderwijs, inkomensgroei en mentale horizonverbreding heeft een proces in werking gezet van wat Zelinsky (1971) ook wel heeft aangeduid als de "mobiliteitstransitie".

De mobiliteitstransitie van de Todgha ving reeds ver voor de Franse bezetting van de vallei aan met de Franse kolonisatie van het naburige Algerije. Reeds in de tweede helft van de negentiende eeuw trokken arbeidsmigranten vanuit de Todgha naar Algerije om te werken in de steden en boerderijen van Franse *colons*. Na de instelling van het Franse protectoraat over Marokko ontstonden er ook steeds meer mogelijkheden voor binnenlandse migratie, die zich vooral richtte op kuststeden als Rabat en Casablanca. Na de Algerijnse onafhankelijkheid in 1962 verlegde de internationale migratiestroom zich naar Frankrijk; in veel mindere mate naar

Nederland en België. Een minderheid ging werken in olielanden als Libië, Saoedi-Arabië en Irak.

Eind jaren zestig en begin jaren zeventig waren ‘gouden tijden’, waarin een groot aantal Todghawi naar het buitenland migreerde. Na de oliecrisis in 1973 leek het migratietijdperk voorbij. Veel ‘gastarbeiders’ bleken echter niet terug te keren en het tijdperk van de familiehereniging brak aan, die in de jaren tachtig grotendeels was voltooid. In de jaren negentig lijkt er sprake van een herleving van zowel gereglementeerde als ongereglementeerde arbeidsmigratie en een toenemende oriëntatie op de nieuwe bestemmingslanden Italië en vooral Spanje. Daarnaast verklaren gezinsvormende migratie, ‘estafette-migratie’ en andere vormen van ‘netwerkmigratie’ waarom, in plaats van de verwachte daling, het aandeel migranten op de totale bevolking van de vallei in de afgelopen drie decennia vrijwel constant is gebleven op een niveau van rond de zes procent. In de tweede helft van de twintigste eeuw is ook binnenlandse migratie naar steden onveranderd sterk gebleven.

Toegang tot internationale migratie via de zeer frequente huwelijksmigratie en allerhande vormen van ‘migratie-hulp’ wordt in sterke mate bepaald door het al dan niet hebben van reeds in Europa gevestigde bloedverwanten. Het restrictieve migratiebeleid in Europa heeft geleid tot een groeiende afhankelijkheid van dit ‘sociale kapitaal’. Uit de analyse blijkt dat netwerken faciliterend werken voor de migratie van leden van de eigen ‘lineage’ (*ighs*), maar juist uitsluitend werken voor mensen die daar geen deel van uitmaken. Dit verklaart ook waarom er geen sprake is van een in de literatuur veronderstelde afnemende selectiviteit of ‘diffusie’ van migratie door netwerkeffecten. Onderwijsniveau heeft daarom nauwelijks een selecterende werking voor internationale migratie. Binnenlandse en internationale migratie zijn wel enigszins selectief voor landbezit vóór migratie (dat als indicator voor traditionele welvaart is gebruikt), maar het verband is zwak. Alleen de allerarmste c.q. landloze huishoudens nemen relatief weinig deel aan migratie.

Migratie heeft niet geleid tot de in de literatuur vaak veronderstelde ontvolking van de vallei. Integendeel, de bevolkingsgroei heeft gelijke tred gehouden met de nationale trend. Tinghir, de hoofdplaats van de vallei, heeft in de afgelopen twee decennia een snelle groei doorgemaakt als gevolg van immigratie vanuit de haar omringende bergen en oases in het pre-Saharaanse ommeland. Het is daarom niet mogelijk om een regio als de Todgha aan te duiden als hetzij een emigratie- hetzij een immigratiegebied. Het gelijktijdig optreden van emigratie én immigratie toont ook de sterke beperkingen van de veel gehanteerde maar statische ‘push-pull’-theorie. De transitionele migratietheorie blijkt dit fenomeen wel goed te kunnen verklaren.

De helft van de totale mannelijke bevolking tussen de 15 en 65 jaar is migrant of (een) retourmigrant. Binnenlandse en internationale migratie blijken een andere plaats in de levenscyclus van het huishouden in te nemen. Hierbij fungeert binnenlandse migratie naar de stad vaak als voorwaarde creërende ‘springplank’ voor internationale migratie. Ook internationale migratie is vaak een oorzaak van binnenlandse migratie. Uit de analyse blijkt dat beide vormen van migratie functioneel gerelateerd zijn, en deel uitmaken van hetzelfde ontwikkelingsproces dat leidt tot toenemende mobiliteit in meer algemene zin

Hoofdstuk 7 analyseert de sterke mate waarin migratie een integraal onderdeel is geworden van de multi-lokale en multi-sectorale bestaansstrategie van oasehuishoudens. Meer dan 40 procent van de geënquêteerde huishoudens is direct betrokken bij internationale migratie en 25 procent bij binnenlandse migratie. Ook niet-migrantenhuishoudens hebben vrijwel allemaal aanvullende, niet-agrarische inkomsten. Er is sprake van een sterke diversificatie en gedeeltelijke ‘de-agrarisatie’

van de regionale economie, waarbij er sprake is van een toenemende concentratie van economische activiteiten in Tinghir. Slechts een kleine minderheid (4 procent) van de huishoudens leeft nog uitsluitend van de landbouw.

Voor de ‘internationale migrantenhuishoudens’ heeft migratie een drastische verbetering van hun inkomenspositie betekend. Ook leven zij in aanzienlijk betere omstandigheden wat betreft behuizing, sanitaire voorzieningen en algehele levensstandaard. Binnenlandse migrantenhuishoudens hebben het, afgezien van een groep relatief welvarende ambtenaren en zakenlieden, gemiddeld gesproken niet beter dan niet-migrantenhuishoudens, hoewel de grootste armoede sterk geconcentreerd is binnen de laatste groep. In tegenstelling tot internationale migratie, kan binnenlandse migratie vanuit het perspectief van de *new economics of labor migration* daarom niet zozeer vanuit inkomensvergroting, maar voornamelijk vanuit het motief van risicospreiding worden verklaard. Daarnaast vergroot binnenlandse migratie de kansen op internationale migratie.

Dat internationale migratie geleid heeft tot een drastische verbetering van levensomstandigheden op het Marokkaanse platteland is geen nieuws. Verrassender is dat achterblijvers in internationale migrantenhuishoudens niet bepaald het lethargische gedrag vertonen van de passieve, louter consumerende ontvangers van overmakingen uit Europa, hetgeen in de literatuur over migratie en ontwikkeling in de Méditerranée wel het dominante beeld is. Migrantenhuishoudens hebben juist de neiging ook in andere economische sectoren in de Todgha actief te zijn. Dit is een belangrijke aanwijzing dat internationale migratie niet gepaard is gegaan met een terugtrekking uit lokale economische activiteiten en ondermijning van het productief potentieel, maar eerder het tegendeel. Het hardnekkige beeld van emigratieregio’s die passief aan het migratie-infuus liggen moet daarom voor wat betreft de Todgha-vallei worden bijgesteld. Migratie-inkomsten, die overigens ‘slechts’ eenderde van het totale geldinkomen van de vallei vormen, gaan gepaard met eveneens hogere inkomsten uit lokale niet-migratoire activiteiten.

Hoofdstukken 8 en 9 analyseren de mate waarin de diverse categorieën migrantenhuishoudens geneigd zijn te investeren in agrarische respectievelijk niet-agrarische sectoren. De belangrijkste conclusie van deze dissertatie is dat huishoudens met internationale migratie-inkomsten in alle sectoren een grotere geneigdheid vertonen om te investeren dan andere huishoudens. Dit is in tegenspraak met veel vroegere studies, die suggereerden dat migranten zich grotendeels zouden terugtrekken uit de regionale economie.

Bovendien zien we nog steeds een positieve samenhang tussen deelname aan internationale migratie en investeringen wanneer we deze analyse uitvoeren binnen gelijke inkomenscategorieën. Het migratie-effect behelst dus meer dan alleen een inkomenseffect. De verklaring hiervoor wordt met name gezocht in het feit dat buitenlandse migratie-inkomsten niet alleen veel hoger zijn, maar ook stabiel en zekerder van aard dan inkomsten uit lokale activiteiten en binnenlandse migratie. De vermeende ondernemende en risiconemende attitude van migranten lijkt een minder grote rol te spelen. Uit de data-analyse blijkt verder dat migrantenhuishoudens niet bepaald geneigd zijn het zuurverdiende geld over de balk te gooien. Een dergelijk beeld komt vaak in de literatuur voor, maar moet verworpen worden als een karikatuur. Spaarzaamheid en bedachtzaamheid typeren de migrant eerder dan ostentatief consumptief gedrag.

Hoofdstuk 8 analyseert de rol van migratie in agrarische transformatieprocessen. Internationale migranten hebben sinds midden jaren zeventig een voortrekkersrol gespeeld bij de massale introductie van gemotoriseerde

waterpompen, die een welkome aanvulling vormen op de traditionele waterbronnen. Deze hebben een intensivering van de landbouw in de oude oase mogelijk gemaakt en in de benedenloop van de vallei boeren in staat gesteld stukken woestijn in cultuur te brengen. Hoewel de landbouw nog steeds een grotendeels zelfvoorzienend en traditioneel karakter heeft, houden internationale migrantenhuishoudens er dankzij hun financiële draagkracht gemiddeld een kapitaalsintensievere, productievere en meer marktgerichte landbouw op na dan andere huishoudens. Dit uit zich niet alleen in het slaan van waterputten, maar ook in de aankoop van grond binnen en buiten de Todgha en het frequentere gebruik van landbouwmachines, kunstmest en pesticiden. Ook bezitten zij vaker vee, in het bijzonder melkkoeien.

Internationale migratie lijkt in de regel niet tot de eveneens in de literatuur veronderstelde grootschalige braakligging ('sociaalbraak') als gevolg van de afwezigheid van jonge mannen te leiden. Met hun relatief hoge inkomens zijn migratiehuishoudens immers in staat arbeiders in te huren en zo de geëmigreerde arbeidskracht te compenseren. In andere gevallen wordt de grond in beheer gegeven aan een deelpachter of minder draagkrachtige familieleden.

Hoewel internationale migratie dus bijgedragen heeft aan de verhoging van de agrarische productie, hebben de investeringen ook negatieve neveneffecten. Het massale pompen in de benedenloop van de vallei heeft geleid tot een daling van de grondwaterspiegel en een verminderde watertoevoer vanuit traditionele, collectief beheerde waterbronnen. Deze staan toch al onder druk door het verslechterde onderhoud van dammen, irrigatiekanalen, en ondergrondse 'irrigatietunnels' (*khettaras*). Relatief arme huishoudens, die zich het niet kunnen veroorloven zelf een pomp aan te schaffen, zijn hierdoor soms gedwongen om zich geheel of gedeeltelijk uit de landbouw terug te trekken. Er is dus sprake van een toenemende agrarische ongelijkheid. Het massale en nauwelijks gereguleerde pompen kan in de toekomst leiden tot toenemende concentratie van 'watermacht' in de handen van enkele rijke boeren. Deze ontwikkeling dreigt bovendien de duurzaamheid van het gehele landbouwsysteem in de benedenloop te ondermijnen, en kan derhalve tot grootschalige kapitaalvernietiging leiden.

Hoofdstuk 9 behandelt de rol van migratie in niet-agrarische investeringen. Huizenbouw is in het algemeen de eerste grote investering die migranten plegen. Het bouwen van betonnen huizen heeft geleid tot een versnelde leegloop van de *igherman*, de traditionele lemen woonburchten, het ontstaan van lintbebouwing langs wegen in de vallei en de sterke groei van Tinghir en enkele andere semi-urbane centra.

In de literatuur zijn migranten in dit verband dikwijls 'beschuldigd' van irrationeel investeringsgedrag in overbodige statussymbolen. Zij zouden hun geld immers beter in productieve investeringen kunnen steken. Het blijkt echter dat investeringen in huizenbouw in meerdere opzichten voor de hand liggen. Goede behuizing komt tegemoet aan een vanzelfsprekende, primaire behoefte aan privacy, ruimte, hygiëne en een zeker comfort. Verder is gebleken dat met name de vrouwen groot belang hebben bij het bouwen van een eigen huis voor het nucleaire gezin; door het apart gaan wonen van de schoonfamilie wint zij immers sterk aan autonomie en heeft zij meer zeggenschap over het inkomen van haar man.

Bovendien blijken huishoudens een investering in een eigen huis als een levensverzekering te zien mocht de kostwinner overlijden of er een andere crisis ontstaan. In dat geval heeft de familie in ieder geval een dak boven het hoofd, waaruit zij ook nog een inkomen kan verwerven door verhuur van een of meer etages. Zeker in een maatschappelijke context waar publieke sociale zekerheid grotendeels ontbreekt, is dit een belangrijke drijfveer. Veel migrantenhuishoudens bezitten meer

dan één nieuw huis, meestal in Tinghir of andere steden. Voor hen is huizenbouw ook een manier om extra inkomen te verwerven, en ze springen hierbij handig in op de sterke urbane groei.

Hoewel onderwijs buitengewoon ontwikkelingsrelevant lijkt, wordt onderwijs nauwelijks genoemd als investering in eerder onderzoek naar migratie en ontwikkeling. Naast huizenbouw blijkt onderwijs de voornaamste investering van internationale maar ook binnenlandse migrantenhuishoudens te zijn. Hoewel internationale migranten niet beter opgeleid zijn dan niet-migranten, blijkt uit de analyse dat hun kinderen significant beter zijn opgeleid, en veel vaker hoger onderwijs volgen. Onderwijs is ook een steeds belangrijkere oorzaak van binnenlandse migratie. Ook blijkt internationale migratie een positief effect te hebben op de relatieve onderwijsparticipatie van meisjes.

Er is ook een kleinere categorie internationale migrantenhuishoudens die investeren in allerlei andere ondernemingen, zoals ambachtelijke werkplaatsen, naaiateliers, garages, koffiehuisen, hotels, taxi's en vrachtwagenvervoer. Het zijn met name relatief jonge retourmigranten die dergelijke investeringen plegen; in veruit de meeste gevallen doen zij dat in Tinghir. Naast de investeringen in de landbouw en huizenbouw, genereren dit soort investeringen in ondernemingen een niet onaanzienlijke werkgelegenheid en verklaren zo in belangrijke mate de sterke groei en immigratie naar Tinghir.

Hoofdstuk 10 behandelt de gevolgen van migratie op sociaal-cultureel terrein. Migratie heeft voor mensen—maar dus niet de allerarmsten—uit lagere 'kasten' van de oasesamenleving een gedeeltelijke of volledige emancipatie betekend. Het bouwen van een betonnen huis in de geboorteregio, het op vakantie terugkeren in een auto en het volbrengen van de pelgrimage naar Mekka (de *haji*) kunnen naast hun intrinsieke waarde ook gezien worden als een symbool van hun nieuwverworven status. Traditionele, grotendeels erfelijke determinanten van maatschappelijke status (landbezit, huidskleur, afstamming) spelen een kleiner wordende rol ten opzichte van het geldinkomen uit veelal niet-agrarische, dikwijls migratoire bron. Toch speelt afstamming en met name huidskleur nog steeds een belangrijke rol in statusbepaling en sociale interactie. Blanken kijken neer op zwarten en huwelijken tussen zwart en blank blijven grotendeels taboe.

In veel opzichten loopt de nieuwe sociaal-economische scheidslijn van de oasegemeenschap nu tussen de nouveau riche van huishoudens met internationale migratie-inkomsten en huishoudens die deze revenuen moeten ontberen. Migratie lijkt dus een nieuwe vorm van ongelijkheid met zich mee te hebben gebracht, en dit lijkt een duidelijke schaduwzijde. Een kanttekening hierbij is echter dat de investeringen en uitgaven van migranten en de regionale economische ontwikkeling die hiervan mede het gevolg is geweest, ook werk en inkomen hebben geschapen voor veel niet-migranten en immigranten in de lokale landbouw, huizenbouw en dienstensector.

Verder moet in acht worden genomen dat de traditionele oasemaatschappij gebaseerd was op geïnstitutionaliseerde ongelijkheid, waarbij de meest elementaire vrijheden aan grote groepen werd ontzegd. Oases waren allesbehalve harmonieuze en egalitaire samenlevingen. Voor de meeste oasebewoners heeft migratie daarom een relatieve bevrijding, vooruitgang, ontwikkeling, en geen achteruitgang betekend.

De achterblijvende vrouwen blijken minder dan mannen te profiteren van migratie. Met name vrouwen van binnenlandse migranten leiden een onzeker bestaan. In tegenstelling tot gangbare hypothesen, lijkt migratie niet of nauwelijks een positief effect te hebben op hun maatschappelijke positie. Recente verbeteringen in de sociale en economische positie van vrouwen lijken het gevolg van algemene

maatschappelijke veranderingen, met uitzondering van de relatief grote onderwijsparticipatie van migrantendochters.

In de Todgha is sprake van een ware ‘migratiecultuur’, waarbij Europa als het paradijs wordt gezien. Veel jongeren kunnen zich vrijwel geen toekomst meer voorstellen zonder te migreren. De migratiedrang wordt mede aangewakkerd door de confrontatie met de relatieve welvaart van migranten. Aan de ene kant zou men dit als een negatief effect van migratie kunnen zien, aan de andere kant zit er, gezien de beperkte sociaal-economische ontplooiingsmogelijkheden in Marokko, een belangrijke kern van waarheid in de perceptie dat migratie de grootste kans op persoonlijke ontwikkeling betekent.

Deze perceptie dat niet-migreren een groot risico op stilstand inhoudt wordt gevoed door het lot van de zonen van internationale migranten die in de jaren zeventig en tachtig besloten hun familie niet naar Europa te halen. Geconfronteerd met massawerkloosheid en opkomend racisme, dachten zij er goed aan te doen hun zonen in Marokko een universitaire opleiding te laten volgen, wat destijds nog bijna een garantie voor een redelijk comfortabel en zeker ambtenarenbestaan leek. Inmiddels is deze situatie drastisch veranderd, en heerst er massawerkloosheid onder hoger opgeleide Marokkanen. Veel emigrantenzonen zitten daarom werkloos en zwaar gefrustreerd thuis.

In concluderende zin kan gezegd worden dat migratie een positief effect gehad heeft op de sociale en economische ontwikkeling van de Todgha-vallei, hetgeen in grote lijnen de hypothesen van de *new economics of labor migration* lijkt te bevestigen. Hierbij moet wel aangetekend worden dat deze positieve effecten voornamelijk, maar niet uitsluitend zijn voorbehouden aan internationale migrantenhuishoudens. Voor de meerderheid van de binnenlandse migranten is migratie eerder een ‘overlevingsstrategie’ dan een manier om het eigen bestaan duurzaam te verbeteren. Toch profiteren huishoudens van binnenlandse migranten en niet-migranten indirect mee van de economische effecten van de uitgaven en investeringen van migranten. Ondanks hun relatieve deprivatie, waren zij zonder internationale migratie in absolute zin zeker veel slechter af geweest.

Een andere, wellicht paradoxale conclusie is dat de culturele, sociale en economische effecten van migratie op korte en middellange termijn juist tot meer migratie zowel uit en naar de vallei lijken te hebben geleid. Migratie en ontwikkeling blijken intrinsiek en in initiële stadia van ontwikkeling zeer positief met elkaar samen te hangen. Het is een cruciale constatering dat deze economische ontwikkeling en migratie naar de vallei nu juist in niet onbelangrijke mate het gevolg is van de ontwikkelingsimpact van decennia van migratie vanuit de vallei naar het buitenland.

Evenzeer van belang is de constatering dat onder invloed van onderwijs, media en de blootstelling aan de welvaart van migranten en anderen, de persoonlijke ambities van mensen sneller zijn toegenomen dan de bestaansmogelijkheden in Marokko hun kunnen bieden. Dit verklaart waarom mensen onverminderd willen migreren ondanks het feit dat de levensomstandigheden in de Todgha in de afgelopen decennia ontegenzeggelijk zijn verbeterd. Naast de voornamelijk rol van toenemende ambities in het verklaren van migratiedrang, heeft juist een zekere mate van ontwikkeling de mensen beter in staat gesteld om ook daadwerkelijk te migreren.

Dit is een omkering van structuralistische visies die juist de verklaring van migratie zochten in toenemende misère. Dit bevestigt de transitionele migratietheorie en de stelling dat ‘ontwikkeling’ onontkoombaar gepaard gaat met toenemende mobiliteit. In overeenstemming met ander onderzoek toont dit eens te meer aan dat

gangbare (meestal anti-migratoire) visies in beleidskringen dat ontwikkeling in de herkomstgebieden het beste ‘medicijn’ is tegen migratie, zeker voor de korte en middellange termijn op verkeerde veronderstellingen berust.

Tenslotte zijn er sterke aanwijzingen dat het ontwikkelingspotentieel van migratie in deze Marokkaanse vertrekregio bij lange na niet volledig benut wordt. Fundamenteel wantrouwen tegen de ‘Arabisch’-Marokkaanse maar ook Europese overheden, rechtsonzekerheid, corruptie, nepotisme, en de moeilijkheid om eigendomspapieren over bezit te verkrijgen zijn factoren die verklaren waarom zoveel migranten uiteindelijk niet terugkeren of twijfelen hun geld in het land of regio van herkomst te investeren. Vrouwen en kinderen van migranten hebben belang bij gezinshereniging en hebben vaak veel te verliezen bij een eventuele terugkeer. Daarbij komt de meer algemene onzekerheid over toekomstige economische en politieke ontwikkelingen in Marokko. Dit gebrek aan vertrouwen maakt migranten en hun families uiterst risicomijdend en voorzichtig om hun zwaarbevochten rechten in Europa op te geven. Het zal voorlopig de neiging bestendigen om het heil over de grenzen te zoeken.

Migratie is geen panacee voor ontwikkeling. Hoewel de migratie zeker een bijdrage heeft geleverd aan het stimuleren van regionale ontwikkeling en aan het gedeeltelijk transformeren van de regionale ontwikkelingscontext, hebben individuele migranten niet de capaciteit om de meer algemene, voornamelijk institutionele ontwikkelingsobstakels op regionaal, nationaal en internationaal niveau uit de weg te ruimen.

Essentieel is dat migratie mensen nu juist de vrijheid heeft gegeven om zowel te investeren als zich volledig terug te trekken uit het land en regio van herkomst. Juist deze toegenomen vrijheid wordt door migranten beschouwd als een cruciale verworvenheid, en behelst vanuit hun perspectief ‘ontwikkeling’. Of migranten en hun families geneigd zullen zijn sociaal en materieel te investeren in het geboorteland, hangt dus sterk af van de mate waarin er in mogelijkheden voor en vertrouwen in de sociale en economische ontwikkeling van Marokko zullen worden geboden.